

<https://liar.ui.ac.ir/?lang=en>

Literary Arts

E-ISSN: 2322-3448

Document Type: Research Paper

Vol. 14, Issue 3, No.40, Autumn 2022, pp.79-98

Received: 03/12/2022 Accepted: 29/01/2023

A Study of Stylistics of the Manuscript of *Diwan-e Shur-eeEshghe*(Complete Poetical Work of ‘Passion of Love’) Written by Sa’d al-Din Ahmad Ansāri

Parviz Safar Ali

Ph.D. Student of Persian Language and Literature, Payam-e Noor University, Tehran, Iran
parviz_47@yahoo.com

Ali Zamani *

Associate Professor of Persian Language and Literature, Payam-e Noor University, Isfahan, Iran
zamanialavijeh@yahoo.com

Fatemeh Kouppa

Professor of Persian Language and Literature, Payam-e Noor University, Tehran, Iran
f.kouppa@yahoo.com

Fatemeh Mo’in al-Dini

Associate Professor of Persian Language and Literature, Payam-e Noor University, Kerman, Iran
fampnuk@yahoo.com

Abstract

The unique manuscript of ‘Shur-e Eshgh’ (Passion of Love) in the forms of Mathnavi (poetry consisting of distiches rhyming between themselves) and Bahr-e Motaghāreb was composed by Ahmad Ansari nicknamed Hāji Sāheb in 10000 lines and written in Naskh calligraphy in 1225 A.H. The mentioned poetry is of a religious-epic type that relates the stories of the creation of mankind, as well as prophets and infallible Imams (AS). This article tried to introduce this manuscript. This research was based on a descriptive-analytical method and a document classification technique in a library setting for collecting information.

Introduction

The predecessors’ works in the form of Naskh manuscripts have been remembered for centuries and it is our responsibility to preserve and correct them while staying faithful to the original texts. The manuscripts left by the writers and poets of the past centuries are, in fact, the precious written scientific heritage of any nations, each of which has its own characteristics, conditions, value, and credibility (Doostani Ali Abad et al., 103: 2022). There is a sea of rich Islamic and Iranian culture in written versions. These volumes are the achievements of great scientists and geniuses representing Iranians’ identity. It is the duty of any generations

*Corresponding author

Safarali, P., Zamzny, A., Kpupa, F., & Moein al Dini, F. (2023). Stylistic study and analysis of the manuscript of Divan Shoor Eshgh by Saaduddin Ahmad Ansari. *Literary Arts*, 14(3),79-98.

2322-3448 / © 2022

This is an open access article under the BY-NC-ND/4.0/ License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

<https://doi.org/10.22108/liar.2023.133907.2152>

<https://dorl.net/dor/20.1001.1.20088027.1401.14.3.5.5>

to protect this precious heritage and make efforts to revive it by knowing its history, culture, and literature (Jahanbakhsh, 7: 2000)

Materials and Methods

This research was based on an analytical-descriptive method. Also, a document (library) approach was taken to gather the data.

Discussion

The book entitled "Shur-e Eshgh" (Passion of Love) written by "Ahmad Kāboli Ansāri" is one of the elegant, technical, and somewhat complicated texts of Persian language. Like many of its contemporary versions, this work needs to be introduced. It is difficult to understand its text without scientific examination and presentation of its linguistic and literary features in addition to knowing its date of writing. Knowledge of such texts can be useful for researchers in the fields of literature, history, sociology, anthropology, etc. They can help them to accurately understand the contents of other works.

Mowlānā Sheikh Sa'd al-Din is originally named Ahmad bin Mowlana Abdul Ghaffar bin Mowlana Abdul Aziz bin Mowlānā Abdul Karim Barki Ansari. In the book of "Nash'at al-Qods", it is stated that Mowlānā Abdul Karim's mother has been Seyyede (related to Shiite Imams' descendants) from the lineage of Imam Zain al-Ābidin and thus, he had a lineage of Siyādāt and at the same time Ansar (Ansari, 42: 1950)

Like the mystics of the past, he had a path of Maqām (all is He) or monotheism. Therefore, most of his sonnets were based on this paradigm. Accordingly, he has a complete sonnet with the following related rhyme:

Whatever comes out all with my fiery breath is He;

Never see my companion's anybody, but He

(Ansāri, 1995: D6/140)

According to the little evidence available in the text, it is more likely that the author has been from Sunni sect because he has given the title of "Amir al-Mu'minin" to the righteous caliphs and added the prayer phrase of "May God be pleased with him" after the name of each one, while writing the prayer phrase of "May God make his face noble" only after the name of "Amir al-Mu'minin Ali Ibn Abi Talib" (Peace Be Upon Him) as Sunnis do.

Findings:

The book of 'Shur-e Eshgh' is a book of more than 10000 verses. The writer (Mir Akbar) has introduced Sheikh Sa'd al-Din in an eloquent prose in its introduction. Both versions of this work have begun with this verse:

First, in His name! He gave any particle a name with sense;

Everyone, special, general, He endowed existence

(Ansari: 33: 1950)

The version found in the Library and Documents Center of the Islamic Council, No. 9556, contained 401 pages with the dimensions of 14.5×1 cm. Each page had 13 lines written in Nastaliq script. This book did not have an end of 'Secret Letter' at the end.

The version found in Ganj Bakhsh Library of Pakistan, No. 15311, had 538 pages with the dimensions of 13×26.5 cm. Each page contained 20 lines, which were also written in Nastaliq script. This research was based on a copy of this work that was available in the library of Ganj Bakhsh, Pakistan.

Conclusion

Technical prose became common in Persian prose from the middle of the 6th century of Hijri. Like poetry, this type of prose resorted to the use of literary terms, formal literary compositions, repeated rhyming prose, and synonymous sentences with different words. To express grace, innumerable Arabic words with much poetic evidence were applied. A lot of hints and arguments from the Holy Quran appeared in all the works of this century (Bahar, 14: 2012).

The prose of this work could be placed in the class of rhymed prose to a large extent. Therefore, it had the characteristics of melodious and technical prose and verses.

In terms of intellectual dimensions, this work was based on an extroverted text. In its "first Maghsad (destination)", including parting, nearness to grave, congratulation, condolence, mourning, etc., it entered into emotional issues according to the context, but it did not enter the inner world, thus expressing external and objective aspects.

The manuscript of 'Shur-e Eshgh' (Ansari's Mathnavi) dated 1225 AiH. was a type of poetry different from today's poetic currents and had a classical view towards sonnets. One of the interesting points of his poems was their variety of topics and scopes. Romantic, mystic, social, political, and religious poems, etc. were all gathered together so that it could be accepted by all tastes.

Keywords: Manuscript, Shur-e Eshgh (Passion of Love), Structure, Style, Sa'd al-Din

References

- *Holy Quran* (2013). Translated by Nāser Makārem Shirāzi, Tehran: Qāsedak Shahrak Institute.
- Afshar, I. (1376). *List of Manuscripts*. Tehran: University of Tehran.
- Afzali, M. (2006). *An analysis on the statistics of Persian manuscripts available in libraries*. Tehran: Āyeneh, Mirāth.
- Afkari, F. (1381). *mmmmiii gg tee ttt ss ff mccccctt :: yyyeed Mmmmmdd Msstttt .s lll lcctinn*. Tehran: Central Library and Document Center of Tehran University.
- Ansari, Sa'd al-Din Ahmad (1328). *Diwan-e Shur-e Eshgh*. With the efforts of Habibullah Ebrahimzadeh, Tehran: Meyvand Bookstore.
- Anousheh, H. (1375). *Encyclopedia of Persian Literature*. Tehran: Cultural and Publishing Institute of Daneshnameh.
- Azarshab, M. A. (2016). *kkkkccct tt t tt tttt ttt t tttt tttt fff ffff fff Milll i*. Tehran: Mirāth.
- Tasbihi, M. H. (1384). *An Alphabetical List of the Manuscripts of Ganj Bakhsh Library, Persian Research Center*. Iran and Pakistan: Persian Research Center of Iran and Pakistan.
- Jami, A. (1335). *rrrrr rrrr rrr rrrrr rr iiiii ii iii i ii -Dii iiiii*. Tehran: Meyvand.
- Jowkar, N. (2015). *ittttt tnn ddd āāāāā āā e in tee eee eyff iiiii ' ' ' ' ll -Din Ansari*. Tehran: *Literary Techniques* (Scientific-Research).
- Jahanbakhsh, J. (2000). *Guide to proofreading Persian texts*. Tehran: Written Heritage Publishing Center.
- Khalil, M. E. (1956). *The treatise of a great man*. Kabul: Meyvand.
- Doostani Ali Abad, M., Khaleqzadeh, M. H., & Nazari, J. (2022). A study and analysis of the stylistics of Mathnavi manuscript entitled "Dorr-e Maknoon" by Faqir Dehlavi. *Literary Techniques*, 13(3), 101-122. doi: 10.22108/liar.2021.126648.1959
- Razavi, S. A. A. (2002). *History of Sufism in India*. Translated by Mansoor Mo'tamedi, 1st edition, Tehran: University Publishing Center.
- Zarghani, M. (2005). *A perspective of Iranian contemporary poetry*. Tehran: Thāleth.
- Zarrinkoob, A. H. (1995). *The value of Sofia's heritage*. Tehran: Amir Kabir.
- Zohrevand, A. (2006). *A treasure of manuscripts*. Republic of Azerbaijan: Foreign Relations Quarterly.
- Sirius, Sh. (2004). *The stylistics of poetry*. Tehran: Ferdows.
- Shafi'ie Kadkani, M. R. (1993). *The Poet of Mirrors: A Survey of Indian Style and Bidel's Poetry*. Tehran: Āgāh.
- Atayi Kechouyi, T., & Nadimi Herandi, M. (2022). The importance and role of ancient manuscripts in the correction of texts: A description of recognition and Karachi version. *Persian Literature*, 11(1), 73-92.
- Allami, Z., & Va'ezzadeh, F. (2022). Stylistic analysis of Ayn al-Quzāt Hamadani's "Tamhidat" (Arrangements). With Paul Simpson's approach. *Literary Techniques*, 13(2), 77-92. doi: 10.22108/liar.2021.125077.1937
- Fotouhi, M. (2017). *Stylistics: Theories, approaches, and methods*. Tehran: Sokhan.
- Kashefi, H. (2012). *Analytical review of iiiii hh ' ' ' d ll -Din mmmdd iiiiii is msstilll tttttt t*. Shiraz: Shiraz University.
- Kohzad, A. A. (2005). *History of Afghan literature*. Kabul: Pars Book Kabul Publishing Center.
- Mile Hervey, N. (2002). *History of copying and critical correction of manuscripts*. Tehran: Publications of

the Ministry of Culture and Islamic Guidance.

- Motafakker, A. (2016). *Investigation of the characteristics of the painting of illustrated manuscripts*. Maryam and Paydarfard, Arezoo, Tehran: Negarineh Scientific Quarterly of Islamic Art.
- Mohammad Ghobar, M. Gh. (2013). *Afghanistan on the path of history*. Kabul: Mohsen Publications.
- Monzavi, A. (2017). *A List of Manuscripts of Ganj Bakhsh Library*. Kabul: Persian Research Center of Iran and Afghanistan.
- Mowlavi, J. (1995). *Masnavi Manavi*. Revised by Reynolds Elaine Nicholson, with the efforts of Nasrullah Pourjavadi, Tehran: Amir Kabir

فنون ادبی

سال چهاردهم، شماره ۳ (پیاپی ۴۰) پاییز ۱۴۰۱، ص ۷۹-۹۸

تاریخ وصول: ۱۴۰۱/۹/۱۲ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۱/۹

مقاله پژوهشی

بررسی و تحلیل سبک‌شناسی نسخه خطی دیوان شور عشق سعدالدین احمد انصاری

پرویز صفرعلی، دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران

parviz_47@yahoo.com

علی زمانی^۲، دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه پیام نور، اصفهان، ایران

ali.zamani.pnu@gmail.com

فاطمه کوپا، استاد گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران

f.kouppa@yahoo.com

فاطمه معین‌الدینی، دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه پیام نور، کرمان، ایران

fampnuk@yahoo.com

چکیده

احمد انصاری، ملقب به حاجی صاحب، در سال ۱۲۲۵ ق. نسخه خطی و منحصر به فرد شور عشق را در قالب مثنوی و بحر متقارب در ده هزار بیت سروده است. این نسخه به خط نسخ تحریر شده است. مثنوی یاد شده حماسه‌ای دینی است که داستان‌های آفرینش بشر، انبیا و ائمه اطهار علیه‌السلام را بیان می‌کند. نوشتار حاضر به معرفی این نسخه خطی می‌پردازد. از این اثر، تنها دو نسخه باقی است. با توجه به اهمیت موضوع این اثر - که ما را به بسیاری از ویژگی‌های ادبی، زبان‌شناسی و اجتماعی دوران رهنمون می‌شود - بر آن شدیم تا به معرفی این اثر بپردازیم؛ بدین امید که از زاویه گمنامی به در آید و در معرض دید علاقه‌مندان این حوزه قرار گیرد؛ بنابراین، به تناسب موضوع و همچنین برای دریافت بهتر اثر، تلاش شده است درباره احوال این نویسنده مطالبی فراهم آید؛ سپس به تبیین موضوع، ساختار، ویژگی‌های نسخه، سبک‌شناسی و رسم‌الخط این اثر پرداخته شود. روش پژوهش در این مقاله، توصیفی تحلیلی و روش گردآوری اطلاعات، اسنادی (کتابخانه‌ای) است.

کلید واژه‌ها: نسخه خطی؛ شور عشق؛ ساختار؛ سبک؛ سعدالدین

^P مسؤل مکاتبات

صفرعلی، پرویز، زمانی، علی، کوپا، فاطمه، معین‌الدینی، فاطمه. (۱۴۰۱). بررسی و تحلیل سبک‌شناسی نسخه خطی دیوان شور عشق سعدالدین احمد انصاری. *فنون ادبی*. ۱۴ (۳)، ۷۹-۹۸.

2322-3448 / © 2022

This is an open access article under the BY-NC-ND/4.0/ License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

<https://doi.org/10.22108/liar.2023.133907.2152>

<https://dorl.net/dor/20.1001.1.20088027.1401.14.3.5.5>

۱- مقدمه

آثار پیشینیان در قالب نسخ خطی پس از قرن‌ها به یادگار مانده است و این بر عهده ماست که آنها را حفظ کنیم و با حفظ امانت به تصحیح آن بپردازیم. نسخه‌های خطی به‌جامانده از نویسندگان و شاعران سده‌های گذشته، درحقیقت میراث ارزشمند و گران‌بهای علمی مکتوب هر ملتی هستند که هرکدام از آنها دارای ویژگی‌ها، شرایط و ارزش و اعتبار خاص خود هستند. مهجورماندن و در دسترس نبودن این آثار ارزشمند و مفید که در طی زمان در لابه‌لای اوراق تاریخ گمنام مانده‌اند، ما را از اطلاعات مفید بسیاری محروم کرده است؛ بنابراین معرفی هرکدام از نسخه‌های خطی، برای انتقال دانش و اطلاعات گذشته‌های دور - که دسترسی به آنها غیرممکن بوده است - مفید خواهد بود و ضرورت می‌یابد (دوستانی علی‌آباد و همکاران، ۱۴۰۰: ۱۰۳).

دریایی از فرهنگ پرمایه اسلام و ایران در نسخه‌های خطی موج می‌زند. این نسخه‌ها کارنامه دانشمندان و نوابغ بزرگ و هویت‌نامه ما ایرانیان است. بر عهده هر نسلی است که این میراث پراج را پاس دارد و برای شناخت تاریخ و فرهنگ و ادب خود به احیا و بازسازی آن اهتمام ورزد. با همه کوشش‌هایی که در سال‌های اخیر برای شناسایی این ذخایر مکتوب و تحقیق در آنها انجام شده، تعداد زیادی کتاب و رساله در کتابخانه‌های داخلی و خارجی معرفی و منتشر نشده است. بسیاری از متون نیز، اگرچه بارها به طبع رسیده است، منطبق بر روش علمی نیست و به تحقیق و تصحیح دوباره نیاز دارد؛ ازاین‌رو، احیا و نشر کتاب‌ها و رساله‌های خطی وظیفه‌ای بر دوش محققان و کارشناسان این حوزه است (جهانبخش، ۱۳۷۸: ۷).

۱-۱ بیان مسئله

هدف از سبک‌شناسی معاصر کاوش و اکتشاف در زبان و به عبارتی دقیق‌تر، کشف خلاقیت در کاربرد زبان است؛ زیرا کشف ویژگی‌های زبان، تکیه‌گاه محکمی برای فهم متون ادبی به ما می‌دهد. زبان این قابلیت را دارد که اعمال، گفتار و تفکرات انسان را بازنمایی کند. زبان به کار گرفته می‌شود تا جریان‌های دنیای مادی یا انتزاعی را بازنمایی و نمونه‌های تجارب بشری را در متون گفتاری و نوشتاری بازگویی کند (علامی و واعظ‌زاده، ۱۴۰۰: ۹۳).

ازسویی، چون از نسخه خطی دیوان شور عشق سعدالدین احمد انصاری، تنها دو نسخه موجود است، این سؤال‌ها در ذهن پدید می‌آید که دغدغه ما یافتن پاسخی برای آنهاست: نویسنده این اثر کیست و در چه دورانی می‌زیسته است؟ موضوع این اثر چیست و بر چه ساختاری پایه‌ریزی شده است؟ سبک نویسنده شور عشق چیست؟ هرکدام از متون نثر فارسی در سیر نثرنویسی مانند دانه‌های زنجیر، همدیگر را کامل می‌کنند و برای تکمیل تحقیقات ادبی در حوزه‌های زبان‌شناسی، دستور زبان، سبک‌شناسی، فرهنگ‌نویسی و... لازم است این آثار سترگ ادب فارسی معرفی شوند و از پرده گمنامی بیرون آیند.

هدف اصلی این تحقیق، بیرون‌آوردن دیوان شور عشق از گوشه کتابخانه‌هاست - که از نظر سبکی جزو متن‌های مصنوع زبان فارسی به شمار می‌آید - به‌گونه‌ای که در پژوهش‌های ادبی تأثیر داده شود و به‌ویژه در مطالعات زبان‌شناسی، دستور زبان، سبک‌شناسی، فرهنگ‌نویسی و... به کار آید.

۱-۱ پیشینه پژوهش

بهره‌وری و استفاده از متن‌های مصنوع و متکلف به‌راحتی امکان‌پذیر نیست؛ ازاین‌رو، معرفی و بررسی ویژگی‌های متن‌های مصنوع و قدیمی، در میان پژوهش‌های علوم انسانی، به‌ویژه در رشته زبان و ادبیات فارسی، پیشینه بسیاری دارد و از قدیم نیز مرسوم بوده است. در دوره‌های متأخر نیز متن‌های مصنوع و دشوار فراوانی به همت استادان برجسته زبان و ادبیات فارسی، معرفی شده است که امروزه در دست است و همه مخاطبان این متن‌ها بدان‌ها مراجعه می‌کنند.

شور عشق نیز متنی متکلف است که بدون توضیح و ارائه ویژگی‌های سبکی و زبانی آن، فهم و دریافت موضوع آن دشوار می‌نماید؛ بنابراین مانند بسیاری از متن‌های مصنوع ادب فارسی نیازمند معرفی است که تاکنون کسی به انجام این امر، مبادرت نوریده است.

۲- بحث

کتاب شور عشق نوشته احمد کابلی انصاری از متن‌های آراسته و فنی و تاحدودی متکلف زبان فارسی است. این اثر مانند بسیاری از نسخه‌های همعصر خود، نیازمند معرفی است و بدون بررسی علمی و ارائه ویژگی‌های زبانی و ادبی آن و دانستن زمان نگارش آن، فهم این متن دشوار می‌نماید. آگاهی از چنین متن‌هایی برای پژوهشگران رشته‌های ادبیات، تاریخ، جامعه‌شناسی، مردم‌شناسی و... می‌تواند مفید باشد و آنان را در دریافت دقیق مطلب و موضوع یاری کند. بدین منظور، در ادامه به معرفی نویسنده این اثر و همچنین موضوع، ساختار، ویژگی‌های نسخه، رسم‌الخط و سبک‌شناسی این اثر می‌پردازیم.

۱-۲ نویسنده شور عشق

نویسنده این اثر، مولانا شیخ سعدالدین احمد بن مولانا عبدالغفار بن مولانا عبدالعزیز بن مولانا عبدالکریم برکی انصاری است. در کتاب *نشاءالقدس* آمده است: «چون والده مولانا عبدالکریم سیده‌ای از نسب حضرت امام زین‌العابدین بوده است لذا ایشان هم نسب سیادت داشته‌اند و هم انصار بوده‌اند» (انصاری، ۱۳۲۸: ۴۲).

مولانا سعدالدین احمد انصاری علوم رایج دوره خود را نیکو می‌دانست و به آثار شاعرانی مانند عطار، حافظ، مولانا، ابن عربی توجه داشت؛ البته در بین آنها به مولانا و حافظ بیشتر علاقه‌مند بود (جوکار و دیگران، ۱۳۹۵: ۵۹). وی در طریقه جلیله، چشتیه، غوثیه، مهتدیه خلوتیه و چهریه سلوک کرده است.

مولانا در مقطع غزلی می‌فرماید:

شور عشقم حدیث قدسی دان کلماتی است مختصر از دوست

(مولوی، ۱۳۷۳، د ۶: ۱۱۹۳)

مسلك سلوک این عارف مانند عارفان متقدم «همه اوست» یا توحید و جوی است؛ بیشتر غزلیاتش دربردارنده این اندیشه است و حتی غزلی کامل با این قافیه و ردیف دارد که مطلع آن این است:

برآمد از نفس آتشین من هم اوست مبین که غیر بود هم‌نشین من هم اوست

(همان: ۱۴۰)

به سبب آنکه منبع شاعری این طریقه از علوم باطن و تصفیه قلب و تقویت روح است، غزلی به قافیه و ردیف تصوف در حرف «فا» سروده است که نقل ابیاتی از آن در اینجا مناسبت دارد:

ای رفته کران از صف مردان تصوف لب خشک شدی از می‌جوشان تصوف

(همان، د ۴: ۱۱۵)

در مطبخ دونان دنی رفته مگس‌وار یک دم ننشستی به سر خوان تصوف

ذکر لب و دندان نه همین لقمه‌خوری گشت رو ذکر بخوان از لب و دندان تصوف

او مقام فنا فی الله را نیز در غزلی به روشنی بیان می‌دارد که مطلعش این است:

نی مغز نه استخوانی گوشت نه پوست در هستی من نماند جز هستی دوست

(همان، د ۶: ۱۰۱۲)

در مقطع غزل دیگری می‌گوید:

شور عشق من که در وی قصه‌های معنوی است

پیش نافهمان معنی شعر و افسون آمده

(همان، د ۳: ۴۱۶)

۲-۲ مذهب مؤلف

بنابر شواهد اندکی که در متن موجود است، احتمال سنی بودن مؤلف بیشتر است؛ زیرا وی برای خلفای راشدین، لقب «امیرالمؤمنین» ذکر کرده و پس از نام هر یک، به شیوه اهل سنت، عبارت دعایی «رضی الله عنه» آورده است؛ فقط بعد از نام «امیرالمؤمنین علی ابن ابی طالب» علیهما السلام عبارت دعایی «کرم الله وجهه» نگاشته است. یک بار نیز از اهل بیت علیهم السلام سخن به میان آورده است.

۳-۲ ساختار شور عشق

کتاب شور عشق دیوانی بالغ بر ده هزار بیت است. کاتب (میر اکبر) در مقدمه کتاب با نثری شیوا به معرفی شیخ سعدالدین پرداخته است. هر دو نسخه این اثر، با این بیت شروع شده است:

اول به نام آنکه به هر ذره نام داد

سرمایه وجود بهر خاص و عام داد

(انصاری، ۱۳۲۸: ۳۳)

کاتب در دیباچه کتاب (نسخه اساس / گنج بخش) به شرح حالی از شیخ و حالات عرفانی وی می‌پردازد و کتاب را با حمد و ثنای باری تعالی آغاز می‌کند:

حمدی که ورا نهایت و حد نبود

یعنی که جز او شهود و شاهد نبود

هم حامد و محمود حمید است

بسه الله که جز الله محمد نبود

(همان: ۵)

«بر این جریده ساده که از کاف و نون و القلم و مایسپرون بر دیباچه لوح بوقلمون، نکته نطفه علاقت بی‌چون را مصور سازم تا دماغ فراغ رایحه روح و خیال آمال حیات فتوح و خطیب ادیب تایب نصوص را معطر گردانم» (همان: ۱). سپس کوشیده است به معرفی شیخ و شرحی از زندگی وی بپردازد: «ایشان معتکف مسجد همایون رسالت‌پناهی شده و در اعتکاف او را گشودی، از فتوح روضه سالار الأنبیا علیه الصلوه و السلام آمده و اسرار راه غامضه مر او را مکشوف گشته که از درک اکثر عقلا و عرفا بیرون بوده، چنانچه رساله مسما به کشف المحققین دران اعتکاف در سرروضه مبارک مسجد معلی تصنیف نموده و بعد از آن در سنه ۱۱۷۱ یک هزار و یکصد هفتاد و یک به وطن اصلی مراجعت نموده که آن قریه در حدود بلاد کابل مشهور به ده یحیی است و خلق خدای را این جانب صراط مستقیم طرق غرا هادی آمده...» (همان: ۱-۲).

کاتب پس از حمد و ثنا و شرحی کوتاه، در مقدمه، به بیان مبحث اسماء الحسنی گریز می‌زند و درباب اسماء الهی چنین می‌آورد: «شطحیه که از ارباب سکر و مواجید به سمع عقلای ازمه رسد، آن را کلمات قدسیه الهامیه شمارند و قائل آن، او را تعالی انگارند و او را چون شجر طور سینا مستغرق انوار ربوبیت دانند تا زنگ غلط شک و ریب دویی از آیینیه یقین زدوده گردد» (همان: ۵).

سعدالدین احمد در کتاب شور عشق به شرح غزل‌های خود در برخی فصول پرداخته است و در برخی تغزلات عرفانی به استقبال از شاعرانی مانند حافظ و مولانا می‌پردازد؛ در پایان اشعار با نام «شیخ قدسی و شیخ قدوسی» تخلص کرده؛ وی در پایان کتاب، اشعار عرفانی را با مطلع «رازنامه» سروده است.

او مریدان بسیاری جمع کرد و به تربیت آنان پرداخت؛ افراد زیادی از مردمان افغان با او بیعت کردند. او با علوم و فنونی مانند علوم بلاغت آشنایی کامل داشت و به زبان عربی تسلط داشت. علاقه زیاد او به شاعران فارسی‌زبان مانند حافظ و مولانا

مثال زدنی است؛ چنانچه او آثار آنها را بسیار می‌خواند و در کلام خود استفاده می‌کرد. شیخ سعدالدین زبان عربی، علوم اسلامی، علوم متداول زمان خود و علوم بلاغی را نیکو می‌شمارد و به آثار شاعرانی مانند عطار، مولانا، ابن عربی، حافظ و سایر عارفان توجه داشت؛ در بین آنان به مولانا و حافظ بیشتر عنایت می‌ورزید؛ در همه‌جا، متأثر از سخنان ایشان، اشعاری را نقل کرده است:

من نه منم نه من منم من شده از منی جدا
 جام شبانه می‌زنم چنگ و چغانه می‌زنم
 خنده به جزوکل زدم طعنه بر آب و گل زدم
 تن نه تنم نه تن تنم تن شده از تنی فنا
 طبل یکانه می‌زنم با دف تن تاننا
 تخت به ملک دل زدم من شهم و جهان گدا
 (مولوی، ۱۳۷۳، د ۴: ۸۵۴)

در جای دیگر می‌گوید:

از آن نفس که جان را در کالبد دمیده
 بینایی از دو چشم خونابه‌وش چکییده
 پیکان تیر عشقت در مغز دل خلیده
 ای از فروغ رویت روشن چراغ دیده
 (همان: د ۶: ۱۱۴۰)

نیز:

خوش وقت باده‌نوشی کز خویشتن درآید
 بر صدق حال پاکش خود پیرهن برآید
 از غنچه دهانش بوی سخن برآید
 دست از طلب ندارم تا کام من برآید
 (همان: د ۴: ۲۹۰۱)

با توجه به متن کتاب شور عشق، کاملاً مشخص است که شیخ در طریقت نقشبندیه بوده و اجازه ارشاد، در طریقه یادشده را از شیخ محمد سمان مدنی کسب کرده است: «از مصاحبت ایشان فوایدی حاصل نموده به تخصیص از طریقه عالیه حضرات نقشبندیه قدس الله تعالی اسرار هم و باز چون که به شرف آستان عرش نشان سید عالمیان مشرف گردیده و در زیارت روضه اطهر انور مفوض گردیده در آن بلده طیبه زکیه به سرافرازی صحبت قطب الاقطاب و غوث الاصحاب حضرت شیخ محمد بن شیخ عبدالکریم السمان المدنی متمایز گشته و از سخاوت حضرت ایشان نیز بهره‌مند بوده است» (انصاری، ۱۳۲۸: ۳۲).

۴-۲ نسخ شور عشق

الف) نسخه کتابخانه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی به شماره ۹۵۵۶ شامل ۴۰۱ ورق به ابعاد ۱۴/۵×۱ سانتیمتر است و هر صفحه شامل ۱۳ سطر است که با خط نستعلیق کتابت شده است؛ این کتاب در پایان، بخش رازنامه ندارد. از آنجا که صفحه آخر این نسخه افتاده است، نام کاتب و تاریخ کتابت آن مشخص نیست؛ ولی در انتهای برگ ۴۰۰ با خطی متفاوت، نام وزیر علی کاتب ذکر شده که در کنارش تاریخ «شعبان سنه ۳۰۲» آمده است.

ب) نسخه کتابخانه گنج‌بخش پاکستان به شماره ۱۵۳۱۱ این اثر در ۵۳۸ برگ به ابعاد ۱۳×۲۶/۵ سانتیمتر است. هر صفحه شامل ۲۰ سطر است که با خط نستعلیق کتابت شده است. در انتهای اثر چنین آمده است: «تمت تمام شد این کتاب از تصنیفات شیخ سعدالدین احمد انصاری رحمه الله علیه به خط میر اکبر ولد سنه ۱۳۲۸ و در شهر کابل اتمام یافت» (برگ ۵۳۸). ناگفته نماند که نسبت به نسخه مجلس مطالبی بیشتر ذکر کرده؛ به‌ویژه در اول در حمد و ستایش خداوند و شرح حال شاعر؛ در آخر نیز مثنوی «رازنامه» را آورده است که ۳۷ صفحه است.

۵-۲ رسم الخط شور عشق

همانگونه که پیشتر اشاره شد، نسخه کتابخانه گنج‌بخش پاکستان پایه این پژوهش قرار گرفته است. در این بخش، برخی از ویژگی‌های رسم الخطی این کتاب را برمی‌شماریم:

دو نسخه‌ای که در این پژوهش تصحیح شد، همان ویژگی‌های رسم‌الخطی مربوط به دوره خود را دارد. از جمله این ویژگی‌ها می‌توان به مسائل ذیل اشاره کرد:

الف) اتصال حرف «ب» به ابتدای کلمات بعد از آن

به قسمت = بقسمت

به خار = بخار

قسام عادل است بقسمت سلام داد

(انصاری، ۱۳۲۸: ۱۹)

در داد و داد و آنچه بایستم از ازل

چندان زدند سنگ ملامت به فرقشان

از مرغزار پلای کشیدند بخار زار

(همان: ۵۳۴)

ب) استعمال «می» استمراری به دو صورت جدا و متصل

می گفت = میگفت

دیدم که جهان اخگر جان شعله نارست

(همان: ۵۹)

میگفت جهانی که جسد پرده جان ست

پ) قراردادن دو نقطه زیر حرف «ی» به شیوه کتابت عربی

چو نوبت شد به دل دم واگذاری

(همان: ۴۹۳)

به شش رکنی نفس را حبس داری

ت) اتصال حرف اضافه «ب فارسی» به شیوه حرف (ب جر عربی)

به خون = بخون

به خاطر = بخاطر

سجود بی جهت باشد نماز اندر سحر ما را

(همان: ۳۱)

شهید تیغ یک رنگی به خون خود وضو دارد

زخیر و شکر همه بر حکم او قیام کنیم

(همان: ۲۶۸)

بنا بخاطر او آنچه امر فرماید

ث) حذف «واو عطف»

خسرو و نمرود و قیصر = خسرو نمرود قیصر

راست و چپ = راست چپ

قدرش به پیش مرکب ما به ز کاه نیست

(همان: ۶۸)

دنیا که عیش خسرو نمرود قیصرست

زیر و زبر راست چپ و پیش و پس

(همان: ۴۴۳)

نیست به جز هستی او هستت کس

ج) کاربرد صورت عربی کلمات و اصطلاحات عربی

جهت = جهه

اندر نشان کعبه و بتخانه‌ایم ما

(همان: ۴)

در شش جهه علامت توحید یک بود

چ) املائی واو معدوله به جای الف

برخواست = برخواست

- مرا ز شور عشق آوازه برخواست
 که اندر حرف معنی آفریدم
 (همان: ۲۵۸)
- سوسن و صد برگ و سوری سر برآورده ز خاک
 بهر تعظیمش ز پا برخواست سرو اندر چمن
 (همان: ۳۲۰)

ح) نوشتن حرف «ک» به جای «گ»

درگاه = درکاه

کنگره = کنکره

• گاه = کاه

- مادر نفس خویش بدیدیم خدا را
 بستیم ز درکاه نفس پای هوا را
 (همان: ۴۹)
- بال رجا به کنکره خوف سایه کرد
 همسایه عنایت تو جرم خاک ماست
 (همان: ۷۱)
- سخن دریا سخندانست ملاح
 غریق لجه آمد کاه و بی کاه
 (همان: ۴۵۷)

خ) املائی حرف نشانه نفی «ن» جدای از فعل

نبیند = نه بیند

نپنداری = نه پنداری

- ز جام دل زخم صد طعنه بر جمشید و اسکندر
 ز کج بینی جهان بیند نه بیند حسن یکتا را
 (همان: ۳۰)
- نه پنداری که دشوارت به آسانی نخواهد شد
 در صد قفل را باشد گشایش از کف دل‌ها
 (همان: ۳۳)

د) کاربرد لغات عربی

تلطف

- بگفتا با جوان پیر کهنسال
 تلطف کردی و پرسیدیم حال
 (همان: ۴۲۶)
- تشنه لب کو چو من بادیه‌سای
 از تلطف در میخانه گشای
 (همان: ۴۵۲)

ذ) چسپاندن «را» به واژه

عارفان را = عارفانرا

جان را = جانرا

- شور عشق افسانه باشد عجب ای عاشقان
 عارفانرا در نظر ابواب رحمت شد بیا
 (همان: ۲۲)

- از غبار پای صاحب درد جانرا سرمه ده
 ر) اتصال به ضمیر بعد از خود
 آن که = آنکه
- شاه سواران بنگری هـرگز نبینی گرد را
 وآنکه این کعبه ندیدست همه در سفرست
 (همان: ۴۹)
- آنکه ایمن زاد ندارد نرسد او به مقام
 وآنکه این کعبه ندیدست همه در سفرست
 (همان: ۹۶)
- ز) نوشتن «در این»، «در آن» و «بر آن» به صورت «دران» و «بران»
 ارواح اهل عرفان همچون تنی است می‌دان
 نور احد بران جان خود جان زتن جدا نیست
 (همان: ۸۰)
- رموز مصلحت سلطنت گدایان راست
 در ان زمان که بگیرند به شهریار نشست
 (همان: ۹۷)
- س) نوشتن واژه «دوم» و «سوم» به صورت «دویم» و «سیم»
 نیز فرمود آن نبی دو جهان
 در کمال یسارسیم داستان
 (همان: ۴۲۵)
- ش) استفاده از وجه کهن بعضی از حروف اضافه مانند اندر به جای در
 فضل را خاصیتم اندر بر است
 فیض سبحان الذی اسری عطا
 کنگره تفرید را اندر جنون
 می‌گذارم هر نفس در زیر پا
 (همان: ۱۹)
- ص) سرهم‌نویسی و یا جدانویسی اجزای کلمات
 هیچ گه = هیچگه
 یا چو قلب حواس شد مثلش
 اصل رانیست هیچگه به دلش
 (همان: ۴۶۸)
- ض) معمولاً در کتابت بین حروف «ب، پ، ز، ژ، ج، چ» فرقی گذاشته نشده است
 آفتابی = آفتابی
 بی مثل = پی مثل
 آفتابی که ز سرچشمه دل می‌تابد
 نقش منست پی مثل صورت ظل کبریا
 (همان: ۳۴)
- ط) حذف حمزه
 از او = ازو
 خلاق، صورتی به ازو از ازل نساخت
 صورت‌نمای حسن علیمش نشان بگو
 (همان: ۳۴۰)
- ظ) کاربرد «ال» تعریف عربی همراه با کلمه فارسی
 از بهشت عدن تو ما را برون انداختی
 در میان باغ جان رب البهشتی ربنا
 (همان: ۲۵)

ع) کاربرد فعل مفرد برای فاعل جمع

حسن تو که از دایره عقل برونست زان روست که عشاق تو سرمست جنونست
(همان: ۶۴)

غ) تغییر شکل ظاهر کلمه برای ردیف و وزن

الافلاک = الفلاک و یا فسن = وثق
از نردبان ذکر به علیا رسیده‌ایم آری که فکر قرب تو سیر الفلاک ماست
(همان: ۷۱)

شورش عشق پرشرر سوخت مرا دل و جگر ای بشری تو که القمر زوست فسن چه گویمت
(همان: ۱۰۱)

من از قاف قدرت عیان گشته‌ام چو عنقا در آن قاف دارم وثق
(همان: ۴۴۹۸)

ف) کاربرد زبان عامیانه و قدیمی

بویند = ببیند (مصنوعات، شاهدات، زاکیات)
یگانگی وجود از شهود دور نباشد هزار یک نگردد خود یکی هزار بو بیند
(همان: ۱۶۹)

گشای دیده که از چهره‌های مصنوعات شیون نور تجلی ست شاهدات امروز
(همان: ۳۷۷۸)

نگر به سینه هر ذره قرص خود شاهد طلوع کرده ز اشراق زاکیات امروز
(همان: ۳۷۸۲)

۲-۶ سبک‌شناسی شور عشق

نثر فنی از اواسط قرن ششم هجری در نثر فارسی معمول شد و «مانند شعر، به استعمال صنایع و تکلفات صوری و سجع‌های مکرر و آوردن جمله‌های مترادف‌المعنی و مختلف‌اللفظ متوسل گردیدند و برای اظهار فضل، الفاظ تازی بی‌شمار به کار برده شد و شواهد شعری، بسیار گردید و تلمیحات و استدلالات از قرآن کریم در همه آثار این قرن پدید آمد» (بهار، ۱۳۹۰: ۱۴). با وقوع حمله مغول در اوایل قرن هفتم، «اثرات آن، یعنی رواج تاریخ‌نویسی و ساده‌شدن نثر، در قرن هشتم آشکار شد و آخرین شراره نثر فنی، در اوایل این قرن خاموش شد» (شمیسا، ۱۳۹۰: ۵۲). با وجود این، مترسلان این دوره، از این تغییرات به دور مانده‌اند و شیوه مترسلان گذشته را در پیش گرفته‌اند؛ آنان نثر را به گونه‌ای مزین و مصنوع در آثار خود به کار برده‌اند. انصاری نیز از این قاعده مستثنا نیست و شور عشق را میتوان دنباله نثر فنی یا به بیانی دیگر، فنی پیشرفته (مصنوع) در قرن هشتم دانست. در ادامه، سبک شور عشق از نظر زبانی، ادبی و فکری بررسی می‌شود.

۲-۷ ویژگی‌های زبانی شور عشق

زبان شور عشق زبانی کهن است؛ همان زبانی که در بیشتر متون قرن‌های چهارم و پنجم و ششم هجری وجود دارد. مهم‌ترین ویژگی‌های زبانی این متن که بسامد آنها بیشتر جلب نظر می‌کند، در سه بخش آوایی و لغوی و نحوی تقسیم‌بندی می‌شود و از آن جمله می‌توان به ویژگی‌های زیر اشاره کرد:

۲-۷-۱ ویژگی‌های آوایی شور عشق

الف) جناس: در این کتاب، گونه‌های مختلف جناس به کار رفته است که در ادامه، کاربرد انواع این آرایه بررسی می‌شود:

۱. جناس تام: حالی (آراسته و فوراً)؛ آفرین (تحسین و آفریننده)؛ جان (نفس و جمع جن).
۲. جناس ناقص: سر و سر؛ اطناب و اطناب؛ قوت و قوت؛ نفس و نفس؛ طبع طبع؛ مَقْبَل و مُقْبَل.
۳. جناس خط: بیشتر و تیسیر؛ تنسم و نسیم؛ آستانه و آشیانه؛ نقش خطوط و نفسِ خطوط.
۴. جناس زائد: بال اقبال؛ جان و اشجان؛ حصن و حصین؛ سده و سدره؛ فرق فرقد؛ مال و منال.
۵. جناس قلب: نجاج و جناح؛ قلب و لقب.
۶. جناس لفظ: انتفا و انظفا؛ عاجل و آجل؛ احوال و احوال.
۷. جناس اشتقاق و شبه‌اشتقاق: مساعدت و سعادت؛ صوفی و صافی؛ عیون و اعیان؛ نصب و نصاب؛ خاطر و خطیر؛ دبور و ادبار؛ صف و صوفی و صفا؛ صفه و صفوت؛ حصن و حصین و تحصن.

ب) سجع: همانطور که پیشتر هم اشاره شد، یکی از ویژگی‌های نثر فنی پیشرفته (مصنوع) که آن را به شعر نزدیک می‌کند، آهنگین بودن آن است. بدین منظور، نویسندگان این مکتب، علاقه بسیاری به استفاده از آرایه سجع دارند. انصاری نیز از سجع، به‌ویژه موازنه بهره فراوان برده است. در ادامه، کاربرد انواع سجع در کتاب شور عشق بررسی می‌شود:

- ۱) سجع متوازی: سریر و وزیر؛ مسئول و مأمول؛ همت و نهمت؛ نسیان و حرمان؛ قتال و جدال؛ محبت و مودت؛ خطاب و جواب؛ حرمان و هجران؛ دهیا و صمّا؛ مآرب و مطالب؛ فراید و قلاید.
- ۲) سجع متوازن: اشفاق و اعطاف؛ میسر و مسلم؛ تبدیل و تغییر؛ تقیص و تبغیض؛ صدقه و عارفه؛ محاربه و مناصله؛ عرض و رفع؛ تصبر و تحصن؛ استنجاج و استمداد؛ مساهم و مشارک.
- ۳) سجع مطرف: اقطار و اقتدار؛ جلال و افضال؛ سده و عتبه؛ مأمول و قبول؛ صوری و ضروری.
- ۴) ترصیع: «حضرت، عز سلطانہ و عم احسانہ».
- ۵) موازنه: «در اوراد نماز و اوقات راز و مناجات نیاز»؛ «این چنین حادثه‌ای واقع و بدین سان واقع‌های حادث».
- ۶) تضمین‌المزدوج: «داغ حرمان و درد هجران، بر جان‌های خسته هواخواهان و دل‌های شکسته دعاگویان نهاده».

۲-۷-۲ ویژگی‌های لغوی شور عشق

- ۱) بسیاری لغات عربی: یکی از ویژگی‌های بارز این اثر، فراوانی واژه‌های عربی آن است که حدود شصت درصد کلمات کتاب را شامل می‌شود. در این میان، برخی لغات کم‌کاربرد نیز دیده می‌شود؛ مانند قُبره، بیزره، أفحام، یراع، تجاویف، مسنون، باقل، فصیر، مأهوله، تطفیف، ساعره، مذروعات، متکاول، احمص و... در این اثر، میزان بهره‌برداری از زبان عربی به حدی است که برخی نمونه‌های سرمشق مؤلف، از ابتدا تا انتها به زبان عربی است: «مخدوم صاحب صدور معظم».
- ۲) لغات ترکی و مغولی: ایلخان؛ ایلچی؛ بتکچی؛ نوکر؛ نوین.
- ۳) صورت قدیمی‌تر برخی لغات: نبشته؛ نبشت؛ کاغد؛ بستاخانه؛ آزادی؛ زفان.
- ۴) جمع‌های مکسر: دراری؛ اعواض؛ اخلاء؛ سدنه؛ تراکمه؛ خوانق؛ صفایاء؛ اردیه.

۲-۷-۳ ویژگی‌های نحوی شور عشق

- ۱) افعال دعایی: «حق - سبحانه و تعالی - این مصیبت را آخرین مصایب گرداناد و صبر جمیل که مستجاب ثواب اخروی است، کرامت کناد».
- ۲) وجه مصدری: «نظری به حال ایشان فرمودن».
- ۳) کاربرد صفت تفضیلی به معنای صفت عالی: وظیفه مرضیه.
- ۴) مطابقت موصوف و صفت: عادت کریمه؛ موهبت عظیمه؛ مسافت بعیده؛ داهیه دهیا؛ عاهیه صمّا.
- ۵) صفت مؤنث برای جمع مکسر: سیر مرضیه؛ احکام شرعیه؛ ممالک بسیطه؛ امثله عالیه؛ عقول سلیمه؛ طباع مستقیمه و...؛ اما گاه این قاعده رعایت نشده است: عقول سلیم و طباع مستقیم.

- ۶ کاربرد «را» در معانی مختلف:
- الف) نشانه مفعول: «ملازمت سمت امتثال را مثمر فلاح عقبای خود شمرده‌اند».
- ب) به معنی «به»: «توددی که مخلص قدیم و خادم خاندان کریم را ارزانی داشته بودند».
- ج) به معنی «برای»: «دیده را نوری و دل را سروری حاصل آمد».
- د) فکاً اضافه: «رشحات دیم شیم را چشم انتظار بر راه خواهد بود».
- ۷ فعل امر با «می»: به قدر مرتبه و اندازه هریکی، می‌کوشد».
- ۸ فعل همراه بای تأکید: «هرآینه، بر اثر آن از کاس باس، شربت سموم هموم بچشد».
- ۹ حذف شناسه افعال به قرینه: «زاری‌ها کردند و تأسفها نمودند».
- ۱۰ ضمیر مفرد غایب (او، وی) برای غیر ذی‌روح: «نگذارد که ظاهر دوات سیاه باشد، بلکه همیشه او را پاک دارد».
- ۱۱ اولی‌تر: که گاه در فارسی آن را صفت می‌گیرند و علامت تفضیل «تر» به آن ملحق می‌کنند: «پس رجوع با حضرت صمدیت، اولی‌تر و مناسبتر».
- ۱۲ وجوه کهن ماضی استمراری: «گفتندی، نمودندی».
- ۱۳ فاصله بین علامت نفی و فعل منفی: «نیاز و افتقار، نه در آن نصاب و مقدار است که...».
- ۱۴ ساخت فعل منفی با پیشوند «نا»: «از چشمه حیات شربتی ناچشیده».
- عبارت‌های دعایی: در این متن، گاه عبارت‌های دعایی با فاصله از مرجعشان ذکر شده‌اند؛ مانند: «رضوان الله علیهم اجمعین». گاه نیز عبارت دعایی بدون فاصله ذکر می‌شود: «قصه سلیمان، علیه الصلوة و السلام».
- ۱۵ واو ربط در آغاز جملات (برای پیوند جملات یا به‌جای نقطه): «و هر موضعی را به معتمدی امینی کافی بسپارد».
- ۱۶ فعل مجهول: گذاشته آمد؛ ذکر کرده آمد؛ ایراد کرده شد؛ مسئلت رفته آمد؛ داشته می‌آید.
- ۱۷ جمع‌بستن کلمات فارسی با «جات»: صدجات؛ هزارجات.
- ۱۸ قید با پسوند «انه»: بزرگانه؛ پادشاهانه؛ بستاخانه؛ پیغمبرانه؛ نیازمندانه. در این میان برخی لغات عربی نیز دیده می‌شود: کریمانه؛ مخدومانه؛ ملکانه؛ مشتاقانه؛ مخلصانه.
- ۱۹ «با» به معنای «به»: «رجوع با نواب آن حضرت»؛ «رجوع با او و نواب او کنند».
- ۲۰ «با» به معنای «در»: «محاسبات با خدمت مولانا آخر کنند».

۲-۷-۴ ویژگی‌های ادبی شور عشق

نثر این اثر را تا حد بسیاری می‌توان در گونه نثر مسجع قرار داد؛ بنابراین در مجموع، ویژگی‌های نثرها و بیت‌های آهنگین و فنی را داراست. در ادامه همراه با نقل تعدادی از شواهد، به مهم‌ترین ویژگی‌های سبکی این متن از دیدگاه ادبی می‌پردازیم.

۱) اطناب: برای نمونه، درباره خبر فوت کسی چنین قلم‌فرسایی می‌کند: «آفتاب مشرق جلال در مغرب افول، حلول کرد و مهر سپهر فلک و اقبال، در نقاب سحاب اجل متواری گشت و ماه با جاه دودمان آسمان سلطان از اوج شرف و شرف جلال، ناگاه در جوزهر احوال، منخسف شد».

۲) تشبیه: «جماعتی که چون بنات النعش متفرق بودند، چون عقد ثریا و نظم پروین جمع شدند».

اگر از سوز دل حرفی به دفتر واکنم انشا قلم آتش زبان گردد شرر در داستان افتد

(انصاری، ۱۳۲۸: ۱۵۵)

منم ز شورش عشقش چو قلم سینه دو نیم در لبانم به جزاز راز کلامی نبود

(همان: ۱۶۵)

قلندرم چو قلم پاکم از فساد و صلاح به هرکسی که نشینم کمال آن گیرم

(همان: ۲۸۰)

کمر تا بسته‌ام از رشته چون نای قلم بشنو کلام لوح را در سطر این دفتر به جا کردم

(همان: ۲۸۷)

- ۱) اضافه‌های تشبیهی: صبح سعادت؛ کعبه وصال؛ تیه فراق؛ زیور ورع؛ دیور ادبار؛ راح ارتباح.
- ۲) استعاره: «عقل دوراندیش و خرد خرده‌بین، حیران و سرگردان شده».
- ۳) اضافه‌های استعاری: گوش جان؛ آستانه صفا؛ در انصاف؛ دامن عصمت؛ نایره فساد؛ نایره فتنه.
- ۴) اضافه‌های اقترانی: چشم انتظار.
- ۵) اضافه‌های تلمیحی: یوسف کنعان جود؛ عزیز مصر فضل.
- ۶) کنایه: نقیر و قطمیر و دینار و شعیر (چیز اندک و بیارزش)؛ حلّ و عقد (انجام دادن امور).
- ۷) تناسب: استفاده از اصطلاحات علمی، فنی و...: «جماعتی که چون بنات النعش متفرق بودند، چون عقد ثریا و نظم پروین جمع شدند».

در ادامه فهرست‌وار، به ارائه برخی دیگر از این نمونه‌ها می‌پردازیم: آل؛ منشور؛ طغرا؛ مثال؛ توقیع؛ موشح؛ مستوفی؛ بتکچی؛ برات؛ پروانه؛ بارز؛ جمع؛ خرج؛ اخراجات؛ مفروغ؛ کاغذ طومار کرده؛ محرک؛ مقراض؛ خانه قلم؛ دوات.

- ۱) تنسیق الصفات: «امیر کیوان سریر آسمان مسیر فلک رخس جهانبخش».
- ۲) ایهام: «به وقت مطالعه آن، دل مشتاق، هر حرفی را از راه چشم، به صورت اشک، استقبال نمود». معنای دیگر صورت (چهره) با چشم ایهام تناسب دارد؛ «ماه سپهر سروری از عقده خسوف سقم، روی به سعود کشف و ظهور نهاده» (ایهام تبادل؛ کشف، کسوف را به ذهن متبادر می‌کند).
- ۳) طرد و عکس: «این واقعه، حادث گشته و این حادثه، واقع شده»؛ «عادات سادات و سادات عادات».
- ۴) تکرار واژگان متجانس: «متابعت سنن سنیه و مشایعت سیر سیر مرضیه»؛ «سنن سنن اصحاب تکلف»؛ «سنن سنن اصحاب آداب»؛ «قریحه قریحه و طبع طبع این فقیر حقیر».
- ۵) تکرار برخی لخت‌ها در سراسر متن: «استسعاد سعادت و وصول و دولت مثل»؛ «وصول دولت مثل»؛ «حصول دولت و وصول و مثل»؛ «دولت نزول و مثل»؛ «سعادت حصول و دولت نزول و مثل»؛ «حصول شرف و وصول و ادراک دولت مثل».
- ۶) درج و اقتباس: «ائمّه و علما را که ورثه انبیا و حفظه احکام دینی‌اند»؛ از حدیث نبوی «إِنَّ الْعُلَمَاءَ وَرَثَةُ الْأَنْبِيَاءِ» (کلینی، ۱۴۱۱: ۳۳).

۷) استشهاد به آیات و احادیث و اخبار: در این کتاب، حدوداً، ۱۰۰ آیه و ۱۲۰ خبر و حدیث و گفتار بزرگان به کار رفته است که نویسنده آنها را به شیوه‌های مختلف به کار برده است.

الف) گاه، آیه یا حدیث به نوعی در نثر تضمین می‌شود که گویی دنباله کلام است: «ختم خطاب و کتاب چنان باید که عندالافتتاح فحوی آیت ختامه مسک و فی ذلک فلیتنافس المتنافسون، گشاینده را مشاهده افتد».

ب) گاه آیه یا حدیث برای تأکید کلام آورده می‌شود: و اگر مشاهیر فضلا و جماهیر علما و عقلا بر سهوی و خطایی و زلتی و عثرتی در غیبت و حضور، اطلاع و عثور یابند.

ج) گاه آیه یا حدیث را مضاف‌الیه یا مفعول یا مسند جمله قرار می‌دهد: «به طراز کرامت و لقد کرّمنا بنی آدم، مزین و مطر»؛ «خسرو کشور إنّ الله یأمر بالعدل و الإحسان».

د) ترکیبات قرآنی: «نبایی عظیم و خبری الیم»؛ «بضاعت مزجاء دعا در وعاء بیک صبا تعبیه کند»؛ «و میامن لیلہ القدر کہ بعضی از محاسن و مدایح او، خیر من آلف شهر است».

۸) استشهاد به اشعار فارسی و عربی: این کتاب، حدوداً ۸۵۰۰ بیت فارسی، ۵۱ بیت عربی، ۱۸ مصراع فارسی و ۱۸ مصراع عربی در بر دارد که نویسندگان آنها را به شیوه‌های مختلفی به کار برده است.

۹) عناوین و القاب: «پادشاه روی زمین، فرمانفرمای ملک و دین، ملاذ الانام و، دافع شرور العنا و المعتقدین».

۲-۷-۵ ویژگی‌های فکری شور عشق

این اثر، از نظر ویژگی‌های فکری، متنی برون‌گراست؛ در «مقصد اول» (فراق، قُرب مزار، تهنیت، تسلیت، تعزیت و...)، بنابه اقتضای موضوع متن، وارد موضوعات عاطفی و احساسی می‌شود؛ اما وارد دنیای درون نمی‌شود؛ در واقع بیانگر جنبه‌های بیرونی و عینی است. البته نباید فراموش کرد که «در برخی از نوشته‌ها اصلاً فکری مطرح نیست، فقط عبارت‌پردازی و لفظی است یا تکرار مکررات است» (شمیسا، ۱۳۹۰: ۶۴). با وجود این، «مقصد دوم» (اشعار و متن‌ها)، بیشتر جنبه‌های ارشادگونه و تعلیمی دارد. ناگفته نماند که در این قسمت، به سبب پرهیز از زیادشدن حجم مقاله، از ذکر نمونه پرهیز شده است.

۲-۷-۶ نوآوری شور عشق

شیخ سعدالدین بیشتر در شعر کهن به نوآوری پرداخته است. در شعر فارسی هنجارشکنی‌های او بی‌سابقه بوده و در حوزه‌های گوناگون بروز کرده است. شیخ سعدالدین شاعری چیره‌دست است که قصر بلند شعر کهن را از وجوه گوناگون در هم شکسته و با لحاظ کردن عناصر جدید، قالب‌هایی ایجاد کرده است که در شعر اصیل فارسی سابقه‌ای ندارد. او شکلی از مثنوی را پایه‌گذاری کرده که در زبان فارسی بی‌همتا است. این مثنوی پانزده بند دارد که بند اول آن دارای هشت بیت و بند دومش دارای پنجاه و چهار بیت و دوازدهمین بند آن دارای یازده بیت است. سایر بندهای آن یکسان است. یعنی در هر بند دوازده بیت وجود دارد. بیت فاصل بند یک یا دو از بیت‌های فاصل دیگر مجزاست و هر بندی با دو بیت مثنوی از هم مجزا می‌شود. این نوع مثنوی را اصطلاحاً مثنوی «مثنوی ترجیعی» می‌نامند.

شیخ سعدالدین شکل و ساختار «مثنوی ترجیعی» را - که برای بار اول در عین‌الایمان تجربه کرده بود - اندکی دگرگون کرده است. مثنوی دارای ده بند است که هر بند آن یازده بیت دارد و بندهای آن با سه بیت فاصل از هم جدا می‌شوند. مثنوی دوبیتی ترجیع مثنوی نه بند دارد و هر بند آن نه بیت دارد و بندها با دو بیت جدا می‌شوند. مسمط مستزاد ترجیع شیخ سعدالدین نیز دارای نوآوری است؛ در این روش، هنری به کار برده است و آن شعر یک وزنی است که دارای نه بند است. مستزاد متوازن ترجیع، شیخ سعدالدین در مستزاد نیز شیوه جدیدی را ایجاد کرده است که آن را می‌توان کوتاه‌ترین نمونه مستزاد در شعر فارسی دانست. او مصرعی مکرر بعد از هر مصرع طاق (خلاف زوج) به شعر افزوده است. مستزاد ترکیب‌بند نمونه این شعر در دیوان شاعران فارسی‌سرا وجود ندارد؛ شعر متحدالوزنی است که یازده بند دارد و هر بند نیز چهار بیت است. مستزاد ترکیب ترجیع‌بند، شعری است که بندهای متعددی در یک وزن و قافیه مربوط به بند و مصرع مستزاد که قافیۀ آن مبتنی بر بند باشد و دو بیت فاصل یکی بعد از دیگر برای جداکردن بندها تکرار می‌شود. در مستزاد مطلع، شاعر مطلع مصرع و مصرع بعدی ابیات غزل یا هر قالب دیگر را در یک وزن، و باقی را در اوزان دیگر می‌سراید.

۳- نتیجه

نسخه خطی شور عشق مربوط به سال ۱۲۲۵ ق. مثنوی انصاری، شعری متفاوت از جریان‌های شعری امروز است و نگاهی کلاسیک به غزل دارد. یکی از نکات جالب اشعار او، تنوع موضوعات و گستردگی آنهاست؛ شعرهای عاشقانه، عارفانه، اجتماعی، سیاسی و مذهبی و... همه در کنار هم جمع شده‌اند تا اینگونه همه طیف‌ها و سلیقه‌ها از آنها استقبال کنند. بدون

شک زبان ساده و عام‌پسند غزل‌های انصاری توانسته است با مخاطب خود ارتباط برقرار کند. رویکرد خاص این شاعر توانا در اشعارش - که محصول نگاهی دقیق و لطیف به جهان بیرون و مسائل موجود در زندگی در پرتو مفهوم عشق است - آثار او را دارای ارزش و اهمیت دوچندانی کرده است.

نویسنده داستان‌هایی از پیامبران بنی‌اسرائیل را بیان می‌کند. شاعر در نوشتن این داستان‌ها سبک خاصی ندارد؛ اما نشانه‌هایی از سبک خراسانی در این منظومه دیده می‌شود. در این مثنوی داستان‌های انبیای بنی‌اسرائیل به نظم کشیده شده است. داستان‌هایی که در متون تفاسیر قرآن، تواریخ و قصص‌الأنبیا به‌طور پراکنده دیده می‌شود و بسیاری از آنها برای مسلمان ناآشناست. با وجود اینکه از زبان ساده و امروزی بهره می‌برد، رگه‌هایی از ناهنجاری‌های زبانی در اشعارش دیده می‌شود. موسیقی کلامش گزینش شده است و شاعر کوشیده است از پرکاربردترین اوزان شعر فارسی استفاده کند که مقبولیت عام داشته‌اند. ردیف در بیشتر غزل‌هایش دیده می‌شود؛ اما کم‌وبیش از ردیف‌های بسیار طولانی نیز بهره برده است. انصاری شاعری صنعت‌گرا نیست؛ اما در اغلب اوقات بلاغت طبیعی زبان را به‌خوبی در اشعارش به خدمت گرفته است. تلمیح از پرکاربردترین آرایه‌های ادبی اشعار اوست.

منابع

۱. قرآن کریم (۱۳۹۱). ترجمه ناصر مکارم شیرازی، تهران: مؤسسه قاصدک شهرک.
۲. افشار، ایرج (۱۳۷۶). فهرست نسخه‌های خطی، تهران: دانشگاه تهران.
۳. افضل‌ی، مهدی (۱۳۸۷). «تحلیلی بر آمار نسخ خطی فارسی موجود در کتابخانه‌های ترکیه»، آئینه میراث، ش ۴۲، ۹۹-۴۷.
۴. افکاری، فریبا (۱۳۸۱). بررسی یادداشت‌های نسخه‌های خطی مجموعه سید محمد مشکوه، تهران: کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران.
۵. انصاری، سعدالدین احمد (۱۳۲۸). دیوان شور عشق، به‌اهتمام حبیب‌الله ابراهیم‌زاده، تهران: کتاب فروشی میوند.
۶. انوشه، حسن (۱۳۷۵). دانشنامه ادب فارسی، تهران: مؤسسه فرهنگی و انتشاراتی دانشنامه.
۷. آذرشب، محمدعلی (۱۳۹۶). پژوهش درباره آثار و نسخ خطی ابوالفضل میکالی، تهران: میراث.
۸. تسبیحی، م. ح (۱۳۸۴). فهرست الفبایی نسخه‌های خطی کتابخانه گنج‌بخش، [بی‌جا]: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.
۹. جامی، احمد (۱۳۳۵). شرح حال و آثار شیخ سعدالدین انصاری، تهران: میوند.
۱۰. جوکار، نجف؛ کرمی، محمدحسین؛ کاشفی، حبیب‌الله (۱۳۹۵). «نوآوری و قالب سکنی در شعر شیخ‌الدین انصاری»، فنون ادبی، دوره ۱، شماره پیاپی ۱۴، ۱-۱۴.
۱۱. جهانبخش، جويا (۱۳۷۸). راهنمای تصحیح متون فارسی، تهران: مرکز نشر میراث مکتوب.
۱۲. خلیل، محمدابراهیم (۱۳۳۴). رساله یک مرد بزرگ، کابل: میوند.
۱۳. دوستانی علی‌آباد، مرضیه؛ خالقی‌زاده، محمدهادی؛ نظری، جلیل (۱۴۰۰). «بررسی و تحلیل سبک‌شناسی نسخه خطی مثنوی "در مکنون" فقیر دهلوی»، فنون ادبی، ۱۳ (۳)، ۱۰۱-۱۲۲.
۱۴. رضوی، سید اطهر عباس (۱۳۸۰). تاریخ تصوف در هند، ترجمه منصور معتمدی، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
۱۵. زرقانی، مهدی (۱۳۸۳). چشم‌انداز شعر معاصر ایران، تهران: ثالث.
۱۶. زرین‌کوب، عبدالحسین (۱۳۷۳). ارزش میراث صوفیه، تهران: امیرکبیر.

۱۷. زهره‌وند، علی (۱۳۸۴). گنجینه نسخه‌های خطی؛ جمهوری آذربایجان: فصلنامه روابط خارجی.
۱۸. سیروس، شمیسا (۱۳۸۲). سبک‌شناسی شعر، تهران: فردوس.
۱۹. شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۷۱). شاعر آینه‌ها (بررسی سبک هندی و شعر بیدل)، تهران: آگاه.
۲۰. عطایی کچویی، ته‌مینه؛ ندیمی هرندی، محمود (۱۴۰۰). «اهمیت و نقش دست‌نوشته‌های کهن در تصحیح متون (شرح تعریف و نسخه کراچی)»، ادب فارسی، ۱۱ (۱)، ۷۳-۹۲.
۲۱. علامی، ذوالفقار؛ واعظزاده، فائزه (۱۴۰۰). «تحلیل سبک‌شناختی "تمهیدات" عین‌القضات همدانی؛ با رویکرد پاول سیمپسون»، فنون ادبی، ۱۳ (۲)، ۷۷-۹۲.
۲۲. فتوحی، محمود (۱۳۹۵). سبک‌شناسی (نظریه‌ها، رویکردها و روش‌ها)، تهران: سخن.
۲۳. کاشفی، حبیب‌الله (۱۳۹۰). بررسی تحلیلی اندیشه‌های عرفانی شیخ سعدالدین احمد انصاری، شیراز: دانشگاه شیراز.
۲۴. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۱۱/۱۳۶۹). اصول کافی، ج ۱، بیروت: دارالتعارف للمطبوعات.
۲۵. کهزاد، احمدعلی (۱۳۸۳). تاریخ ادبیات افغانستان، کابل: نشر پارس بوک کابل.
۲۶. مایل هروی، نجیب (۱۳۸۰). تاریخ نسخه‌پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۲۷. متفکرآزاد، مریم؛ پایدارفرد، آرزو (۱۳۹۴). «بررسی ویژگی‌های نگارگری نسخ خطی مصور با تأکید بر نسخه مصور یوسف (ع) و زلیخا در کتابخانه مرکزی تبریز»، فصلنامه علمی نگارینه هنر اسلامی، ش ۶، ۵۶-۷۰.
۲۸. محمد غبار، میرغلام (۱۳۹۱). افغانستان در مسیر تاریخ، کابل: انتشارات محسن.
۲۹. منزوی، احمد (۱۳۹۵). فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه گنج‌بخش، کابل: مرکز تحقیقات فارسی ایران و افغانستان.
۳۰. مولوی، جلال‌الدین (۱۳۷۳). مثنوی معنوی، تصحیح رینولد الین نیکلسون، به‌کوشش نصرالله پورجوادی، تهران: امیرکبیر.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی